

YENİ BELGELERİN IŞIĞI ALTINDA ERMENİ TEHCİRLERİ

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Londra'da çıkan *History of the First World War* (Birinci Dünya Savaşının Tarihi)¹ adlı haftalık İngilizce derginin Eylül, 1970 sayısında, *Dr. A. O. Sarkissian*'ın *Genocide in Turkey* (Türkiye'de Cenosid) başlıklı bir yazısı yayınlandı. Bir Ermeni olan yazar, 1915 yılının sonlarına doğru 500.000 Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğünü, geriye kalanların çoğunluğunun çöllük bölgelere sürüldüğünü, orada açlık ve hastalıktan hayatlarını kaybettiklerini, "dikkatle hazırlanan bir plân gereğince" en aşağı 1.500.000 Ermeni'nin imha edildiğini; Ermeni'lere yapılan bu muameleyi örnek tutan *Adolf Hitler*'in, "Polonya dilini konuşan ırkın imhası" için 22 Ağustos, 1939'da direktif verdiğini cüretle ileri sürüyor.

Görünürde sansasyon yapmayı ilmî araştırmaya tercih eden, bir Ermeni olarak taraf tutan ve baltalayıcı bir yöntem izleyen *Dr. Sarkissian*, Ermeni tehcir ve kıtalleri konusunda tek taraflı bir yazı kaleme almış bulunuyor. Konuyla ilgili esaslı araştırma yapmadığı, İngiliz, Fransız, Rus, Türk ve hattâ Ermeni kaynaklarına dayanan en yeni eserleri okumadığı ve konuya epeyi ışık serpen Londra'da İngiliz Arşivindeki İngiltere Dışişleri Bakanlığının sayısız belgelerinden faydalanmadığı anlaşılıyor. *Dr. Sarkissian*, gerçeklere ve rakamlara dayanan, takdirle karşılanabilecek ilmî bir eser meydana getireceği yerde, bir propaganda yazısı kaleme almayı tercih etmiş. Tipik, çığırta Ermeni propagandacılarından biri olduğunu gösteriyor. Gün ışığına çıkan en son belgelere göre, Ermeni halkının başına gelen felâketlerden bizzat bu gibi Ermeni propagandacıları sorumludur.

¹ *History of the First World War*, C. 3, No. 16, Eylül, 1970, Londra; İmparatorluk Savaş Müzesi (*Imperial War Museum*) ile işbirliği yapan BPC Publishing Ltd. tarafından yayınlanır; ss. 1321-1327.

Anadolu'da bazı tehcirlerin vuku bulduğunu, Türklerle Ermenilerin karşılıklı olarak birbirlerine kıydıklarını kimse inkâr etmiyor; fakat *Dr. Sarkissian*'ın iddialarına tamamen karşıt olarak bu olaylar 1915 yılının sonunda değil, ilk yarısında, en fazla Doğu İllerinde, Türk-Rus hududuna yakın yerlerde, aşağıda belirtilen nedenlerden ötürü vuku buldu. Bu karşılıklı taşkınlıkların aşamı kesinlikle bilinmiyor, çünkü bunları gösterecek istatistikler mevcut değil; dolayısıyla yapılan tahminler hayalidir. Buna rağmen *Dr. Sarkissian*'ın, iki milyona yakın Ermeni'nin telef olduğuna dair iddiaları gerçek ve rakamları tamamen tahriften başka birşey değildir. Onun nazariyesine bakılacak olursa, Birinci Dünya Savaşından önce Türkiye'de iki milyonluk bir Ermeni nüfusu vardı ve bunun 1.500.000'ni telef olmuştur. Oysa ki en cömert tahminler dahi Türkiye'deki Ermenilerin nüfusunu 1.500.000 olarak tesbit ediyor². (Bak: Belge No. 1). Van'daki Fransız Konsolosu *M. Zarciski* daha realist davranarak bu nüfusun 1.300.000 olduğunu ileri sürmüştür³. Ermenilerin çoğunlukta olduğu sanılan Doğu İllerinde dahi nüfus sayıları, Müslüman/Türklerin 4.453.250 (74 %) 'lik nüfusuna karşı sadece 913.875 (15 %) idi⁴. Amerika'lı Profesör *Magie*'nin, Amerika Barış Delegasyonu tarafından kullanılmak üzere, Birinci Dünya Savaşının başlangıcında bizzat hazırladığı⁵ rakamlara göre, 1914'de Türkiye'nin Doğu İllerinde yaşayan Ermenilerin sayısı 847.000 idi.

² General Zalenyi, *Çapiski*, C. XVIII, Tiflis, 1896, bak iktibasen Ahmed Emin, *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s. 213; PRO., FO. 371/4229/-86552; kısaca (PRO) *Public Record Office* (İngiliz Arşivi) FO. 371: İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 371'inci sınıfdaki siyasal belgeleri. Yazıda bu kısaltmalar kullanılacaktır.

³ *Revue de Paris*, 15.4.1914. Tournebize'e göre (1901), Türkiye'deki Ermeni nüfusu 1.158.000; Kevork Arslanian'a göre (1914) 1.800.000 idi. Dr. Lepsius, Ermeni nüfusunu 1.600.000 olarak; 1897 yılı Fransız Sarı Kitabı 1.475.000; Francis de Pressence (1895), 1.200.000 olarak gösteriyor; ayrıca bak, Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s. 257.

⁴ Ahmed Emin, op. cit., s. 212; PRO., FO. 371/4229/86552, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Vekili Lord Curzon'a yazı No. 839 / M. 1954, İstanbul, 24.5.1919; ayrıca bak *Livre Jaune*, 1897; Vital Guinet, *Turquie d'Asie*, Paris, 1892; *Encyclopaedia Britannica*, 1919; Sadi Koçaş, op. cit., s. 258.

⁵ PRO., FO. 371/4239/E 160318, Siyasal Intelicens Departmanı, Coğrafya Bölümü Raporu, 10.2.1920.

Buna, Türkiye'nin güney-doğusundaki Maraş şehrinde yaşayan 55.000 Ermeni de dahildir⁶. 1907 yılına ait Türk nüfus kayıtlarında resmen kayıtlı Ermenilerin sayısı 980.000 idi⁷. Cömertçe yapılacak tahminlere göre, Türkiye'de, tehcirlerden önceki Ermeni nüfusu 1.500.000'i aşmıyordu. Dolayısıyla, *Dr. Sarkissian*'ın, 1.500.000 Ermeni'nin (yani tüm nüfusun) öldürüldüğüne dair iddiaları ikna edici olmadığı gibi realiteye de uymamaktadır. *Dr. Sarkissian*, yeni arşiv materyallerinin ışığı altında bu nüfus istatistiklerini tekrar incelemelidir.

Türklerin tahminlerine göre, tehcirler sırasında telef olan Ermenilerin sayısı 200.000 ile 300.000 arasındadır. 1920'de Fransızlar tarafından yapılan bir soruşturmada, Türk halkı ve Ordusunun, tehcir edilenlere karşı doğru muamelede buldukları, fakat Ermenilerin, Osmanlı Devletine karşı ayaklanarak silâh kullanmaları, Birinci Dünya Savaşına katılmaları, savaşın az gelişmiş bölgelerde sebep olduğu kıtlık, hastalık, uzun yürüyüşlerin getirdiği yorgunluk, seri iklim değişiklikleri ve çapulcuların zengin konvoylara yaptığı saldırılar sonucunda 500.000'e yaklaşık Ermeni'nin telef olduğu sonucuna vardı⁸. Fakat 1920 yılında, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral *Sir John de Robeck*'in İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'a bildirdiğine göre, Müslüman halk da insanca büyük zayiata uğradı⁹. Bir milyonu aşan Türk, aynı nedenlerden ötürü hayatını kaybetti.

Gerçekten telef olan Ermenilerin sayısının kesin olarak saptanamaması, hem Batı Dünyası'nın sempati ve iyiciliğini kazanmak için ilgili istatistikleri büyültten Ermeni propagandacıları hem de Osmanlı İmparatorluğundan Arap illerini Sultan-Halife aleyhine ayaklandırmak maksadıyla uydurma rakamlar kullanan Büyük Devletler, özellikle Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası için bir nimet olmuş-

⁶ PRO., FO. 371/4162/E 13585.

⁷ Ahmed Emin, op. cit., ss. 212-213.

⁸ Commandant M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, s. 396; Ahmed Emin, op. cit., s. 221.

⁹ PRO., FO. 371/5044/E 2310, Amiral de Robeck'ten Curzon'a yazı, İstanbul, 17.3.1920. *Earl Curzon of Kedleston*, 29.10.1919'da İngiltere Dışişleri Bakanı atanmıştı; bak *Foreign Office List*, Londra, 1920; ayrıca bak, Sadi Koçaş, op. cit., s. 289.

tur¹⁰. Bununla beraber, sansasyon yapan *Dr. Sarkissian* gibi, Ermeni felâketini Almanların Musevilere karşı uyguladığı kırım politikasıyla kıyaslamak, gerçeğin tamamen ve seflâne tahrifinden başka birşey değildir.

Ermeni tehcirlerine yol açan nedenleri daha açıkça gösteren yeni belgelere göre, Türkiye'nin içindeki ve dışındaki Ermeni ihtilâlcileri, Anadolu'da, özellikle Rus hududuna yakın kuzey-doğuda ve daha önce Kilikya olarak bilinen güney-doğudaki bölgede genel bir ayaklanma hazırlıyorlardı. Maksatları, Ermenilerin, nüfusun yüzde 15'den fazlasını teşkil etmediği Türk illerinde bir Ermeni imparatorluğu kurmaktı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivinde, bu gelişmeleri tanımlayacak birçok belgeler vardır. Oysa ki o sıralarda Osmanlı Hükûmeti, bu önemli noktayı tehcirlerin başlıca nedeni olarak ileri sürdüğü zaman, düşmanları bunu özür olarak telâkki etmişlerdi. Paris Barış Konferansındaki Ermeni Delegasyonu başkanı *M. Aharonian*'ın açıkladığına göre, Paris'teki Rus Büyükelçiliği Arşivi de bu konuya ışık serpmektedir. *Aharonian*, 26 Şubat, 1919'da, Barış Konferansı huzurunda şu açıklamada bulundu:

“... Ulusumuz, Çarlık yönetimine karşı olan sızlantılarını savaşın başlangıcında unutarak, Bağlaşıkların davasını desteklemek amacıyla Rus bayrağı altında toplanmakla kalmamış, Türkiye'de ve dünyanın her yanındaki ırkdaşlarımız, Çar Hükûmetine şu öneride bulunmuştur: Rus erleriyle birlikte ve Rus generallerinin komutası altında çarpışacak Ermeni lejyonları kurmak ve bunların masraflarını bizzat karşılamak...”

Ulusal Ermeni Delegasyonu başkanı *Bogos Nubar*, daha açık olarak şunları ekledi:

¹⁰ Bak: Hüseyin-McMahon yazışması, PRO., FO. 371/2768/76954, İngiltere Dışişleri Bakanlığında Sir H. McMahon'a kapalı telyazısı No. 339, Londra, 27.4.1916 ibid., 83296, Dışişleri Bakanlığında aynı şahsiyete, kapalı telyazısı No. 322, 2.5.1916 PRO., FO. 371/3384/183770, Siyasal Intelicens Departmanı gizli muhtırası, tahminen 5.11.1918; PRO., FO. 371/4185/153432. *İbn Ali Hüseyin*'le ilgili olarak bak, J. Morris, *The Hashemite Kings*, 1959. Hicaz kralı Hüseyin (1916-1924), modern Arab Haşemi sülâlesinin kurucusudur. 1908'den 1916'ya kadar Mekke Emirliğinde bulunmuş, 1916'da Osmanlı İmparatorluğuna karşı ayaklanarak Antant Devletleriyle birleşmiş, 1924'de Hicaz'ın ilk kralı olarak görevinden çekilerek Kıbrıs'a yerleşmiş, daha sonra Amman'da vefat etmiştir.

“... Türk Hükümeti, savaşın başlarında, Ermenilere bir nevi otonomi (özerklik) önerdi; karşılık olarak, Kafkasya’yı Ruslar aleyhinde kışkırtacak gönüllüler istedi. Ermeniler bu öneriyi reddederek çekinmeden Antant Devletlerinin tarafını tuttular...¹¹”.

Ermenilerin kendi vatanları Türkiye’ye karşı girişmiş oldukları ve Türkler nazarında ihanet teşkil eden hareketlerden işte birkaç önemli örnek: Türkiye’nin özellikle kuzey-doğusunda ikamet eden Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı patlamazdan çok önce, Aya Stefano Andlaşmasından bu yana Ermenilerin âdeta hâmesi kesilen Çarlık Rusya’sıyla entrika çeviriyorlardı. Rusya, Ermenilerle Kürtler arasındaki gergin ilişkileri istismardan ve yerli toprak kavgalarını sustırmak için, İmparatorluğunun iç işlerine karışabilmek için, İmparatorluk içindeki Ermenilerin durumunu kötüye götürmek ve onları Osmanlı Hükümeti üstünde baskı kullanmaya zorlamak amacıyla Kürtler’i Ermeni’lere saldırarak onları katletmeye tahrik ediyordu¹². İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi *Sir Louis Mallet*’in 2.7.1914’de İngiltere Dışişleri Bakanı *Sir Edward Grey*’e bildirdiğine göre, Sadrazamın görüşünce, Köy’deki (Khoi) Rus Konsolosu *Charkoff*, Kürt aşiret reislerini, Osmanlı Hükümetine karşı ayaklanmaya kışkırtıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı *Eyre Crowe*, 13 Temmuz, 1914’de şu yorumda bulunuyordu: “Bu entrikalardan maksat, bir yandan Ermenilerin memnuniyetsizliklerini arttırmak, öteyandan da Türk otoritesini azaltmaktır¹³”. (Bak: Belge No. 3).

¹¹ PRO., FO. 371/4376/P.I.D. 206, Paris Konferansı, 26.2.1919. Antant Devletleri, özellikle Britanya, Fransa, İtalya ve Rusya’dan mürekkepti. Bu Devletler, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğuna karşı cephe almışlardı.

¹² PRO., FO. 371/2130/15735, Alman Büyükelçisinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı - Londra’da alınış tarihi 9.4.1914; ayrıca bak Sadi Koçaş, op. cit., ss. 76, 83-84.

¹³ PRO., FO. 371/2130/31341, Sir Louis Mallet’ten Sir Edward Grey’e yazı No. 477, İstanbul, 2.7.1914. *Sir Louis Mallet*, 10.10.1913’den Birinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar İngiltere’nin İstanbul büyükelçisi idi. Bak *Foreign Office List*, Londra, 1914. *Sir Eyre Crowe*, 11.1.1912’de İngiltere Dışişleri Bakanlığına Müsteşar Yardımcısı olarak atanmış, 27.11.1920’de Müsteşarlığa terfi etmişti. Bak *Foreign Office List*, 1913 ve 1921.

Rostov'daki sabık İngiliz Konsolos Yardımcısı vekili *Francis Blyth Kirby*'nin 6 Kasım, 1914'de İngiltere Hariciyesine bildirdiğine göre, kendisi bu şehirden ayrılmadan önce, *David Tchernoff* adında bir Ermeni prensiyle konuşmuş, bu prens, Türklerden intikam alabilmek için Rusya ile Türkiye arasında bir savaşın patlak vermesini Ermenilerin dört gözle beklediklerini bildirmiş, şunları eklemiştir: "Ermeniler, Ruslardan destek görebileceklerini anladıkları an, Ermenistan ve Türkiye'deki Ermeniler arasında genel bir ihtilâl patlak verecek¹⁴". (Bak: Belge No. 4 ve 4A). Altı gün sonra, Türk Ermenilerinin lideri *Bogos Nubar*, 20.7.1914'den beri Kahire'de İngiliz diplomatik temsilcisi bulunan *Milne Cheetham*'a şu bilgiyi veriyordu: "Kilikya Ermenileri, İskenderun, Mersin veya Adana'ya yapılması muhtemel bir çıkartmayı desteklemek için gönüllü yazılmaya hazırdırlar. Dağlık mıntakadaki Ermeniler de kıymetli yardımda bulunabilecek; silâh ve mühimmat temin edilirse, Türklere karşı ayaklanacaktır¹⁵". (Bak: Belge No. 5, 5A ve 5B).

Londra'daki Rus Büyükelçisi *Kont Benckendorff*¹⁶, 24 Şubat, 1915'de Rus Dışişleri Bakanı *Sazonoff*'un¹⁷ şu ricasını İngiltere Dışişleri Bakanlığına iletliyordu: "Ermenilerin Türklere karşı kullanabileceği silâh ve mühimmatın İskenderun'a gönderilmesi gayretlerinde İngiltere, Fransa ile birleşmelidir". Rus Büyükelçisi şunları ekliyordu: "Zeytunlu Ermeni milletvekilleri *Mavino Huian*, *Michael Avardian* ve *Gasparian*'ın Rus Kafkas Ordusu sahra kurmayına bildirdiklerine göre, Kilikya'nın her tarafında, özellikle Zeytun'da *Hınçak* örgütünün birçok taraftarları, Adana, Hacin, Sis, Furnuz, Maraş ve Halep'te komiteleri vardır. Başlatılacak akımın başına 1895'deki akımı yöneten aynı fertler - *Tohadjian*, *Enidunian*, *Surenian*, *Tchakirian*, *Iagubian* ve *Gasparian* - geçirilebilir. Söylendiğine göre Zeytun halkı 15.000 savaşçı toplayabilir. İskenderun veya dolaylarına baskın

¹⁴ PRO., FO. 371/2146/68443.

¹⁵ PRO., FO. 371/2146/70404, Cheetham'dan Grey'e, kapalı telyazısı No. 257, Kahire, 12.11.1914. PRO., FO. 371, dosya No. 2485, Türkiye'nin özellikle nazik ve stratejik bölgelerinde isyan çıkarmaya çalışan Ermenilerin ilgili birçok plânlarını ihtiva eder.

¹⁶ *Kont Alexander Benckendorff* (1849-1917), Rusya'nın 1903'ten beri Londra Büyükelçisi idi.

¹⁷ *Sergius Dmitrievitch Sazonoff* (1861-1927), Rus devlet adamı ve diplomat.

yapmadan çok sayıda silâhı içeriye taşıyabileceklerini bildirdiler¹⁸. Silâhların İskenderun'dan içeriye taşınması güçlüğü yüzünden bu teklife yaklaşmayan İngiltere Hükûmeti, şu görüşü ileri sürüyordu: “Rus Hükûmeti, Ermeni âsilerin Bağlaşıklara gerçekten faydalı olacağına eminse, onlara, bu gibi silâhları Karadeniz yoluyla bizzat kendisi sağlayabilir.”¹⁹ (Bak: Belge No. 6 ve 6 A).

Sofya'daki Ermeni Komitesi delegesi *M. Varandian*, 3 Mart 1915'de İngiliz Büyükelçisi *Sir Bax Ironside*'a²⁰ başvurarak Amerika ve Balkanlardaki 20.000 gönüllü Ermeni'yi “İskenderun'daki Likya” sahiline ânî bir baskın yapmada kullanmak için müsaade istedi²¹, (Bak: Belge No. 7 ve 7A) fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı, bu plânın tatbik imkânı olmadığı sonucuna vardı²². Üç hafta sonra, Amerika'daki Ulusal Ermeni Savunma Komitesinin başkanı *Miran Seraslan*, veznedarı *M. D. Manuelian* ve sekreteri *Y. Servart*, İngiltere Dışişleri Bakanı *Sir Edward Grey*'e bir mektup göndererek, Kilikya'ya gönüllü sevk etmek için gerekli hazırlıkları yapmakla meşgul olduklarını, oradaki “halkın büyük çoğunluğunun Türk yönetimine karşı isyan bayrağını açarak, Türkleri dağıtacağını ve Türklerin Mısır'a doğru ilerleyişlerine engel olacağını” bildiriyor, deniz sahilinden, “Suedian (!) ve Çokmarzavan'dan (!) Yavuzdağ yoluyla Maraş ve Fındıcık, oradan da Zeytun, Furnuz, Hacin ve Sis'e” kadar yayılacak ihtilâlin başarılı olacağı iddiasında bulunuyorlardı. Bu suretle, “Toros'lardan denize kadar uzanan bir savaş bölgesi kurulmuş olacağını” belirtiyorlardı. Bu proje, İngiltere Dışişleri Bakanlığında, eski projeye nisbeten “daha olgun” bulunmakla beraber, bunun da eski proje gibi “tatbiki imkânsız” olduğu sonucuna varılıyordu²³. (Bak: Belge No. 8 ve 8A).

¹⁸ PRO., FO. 371/2484/46942, Rus Büyükelçisinden İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı, Londra, 17.4.1915.

¹⁹ PRO., FO. 371/2484/22083, Kont Benckendorff'tan yazı, Londra 24.2.1915.

²⁰ *Sir Bax Ironside*, 9.10.1907'de büyükelçi atanmıştı; bak *Foreign Office List*, Londra, 1908.

²¹ PRO., FO. 371/2484/25167, *Sir H. Bax Ironside*'dan Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı No. 75, Sofya, 3.3.1915; *ibid.*, 37609, *Ironside*'dan *Grey*'e, gizli yazı No. 20, Sofya, 6.3.1915.

²² PRO., FO. 371/2484/28172, Dışişleri Bakanlığından *Sir Bax Ironside*'a kapalı telyazısı No. 52, Londra, 12.3.1915.

²³ PRO., FO. 371/2485/41444, Ulusal Ermeni Savunma Komitesinden *Sir Edward Grey*'e yazı, Boston, 23.3.1915.

Bu arada Ermeniler, Rusların teşviki üzerine, Türkiye'nin kuzey-doğu cephesi gerisinde olay çıkarmaya başladılar. Türk halkının meskûn bulunduğu köylere saldırdılar; Karahisar'ı tamamen tahrip ederek yaktılar. Bu olaylar, İran'daki İngiliz diplomatik temsilcisi *Charles Marling* tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden *Lancelot Oliphant*'a²⁴ özel surette bildirildiği zaman, öteki, "Karahisar olaylarıyla ilgili söylentilerin çok çirkin olduğunu" belirtiyordu²⁵. Selânik'teki Fransız Konsolosluğundan temin edilen haberlere göre, katliamlar tek taraflı değildi: Van ilindeki Ermeniler de "birçok Türk temizlemişlerdi"²⁶. Türk Harp Tarihi belgelerine dayanan bazı Türk tarihçileri, 90.000 Türk'ün telef olduğu Sarıkamış felâketinin suçunu, Rusların ajanı görevini gören bazı yerli Ermenilere yüklemektedirler. Türk hatları gerisinde geniş bir ihtilâl çıkarmaları ve Osmanlı Ordusunu iki ateş arasında bırakmaları ihtimalinden ötürü, Osmanlı Hükûmeti, Ermenileri, düşmana yardım edebilecekleri ve saldırıya maruz kalabilecek nazik, stratejik noktalardan kaldırmak için Tehcir Kanununu kabul etti. Bu kanun, Ermenilerin fiilî ve silâhlı isyan hareketinden çok sonra, Osmanlı Devletinin Ordusunu, silâhsız sivil halkını Ermeni taşkınlıklarına karşı korumak ve savaşı kazanmasına engel olacak davranışları önlemek için başvurulmuş bir "millî nefis müdafaası" idi²⁷.

1918 sonbaharında İngiliz Ordusu tarafından Filistin'de ele geçirilen gizli Türk belgeleri, Türk Hükûmetinin kıtallerle ilişkisi olmadığını, fakat bazı Ermeni liderlerinin sürülmesini emrettiğini gösteriyor. İngilizceden çevrilen bu belgeleri aynen yayınlıyoruz:

"Vali Celâl'den Antep Mutasarrıfına, kapalı telyazısı No. 50/627, şifre numarası 25, Halep, 28 Nisan, 1915. Şifresi zat-ı âliniz tarafından açılacak gizli mesaj.

²⁴ *Sir Lancelot Oliphant*, 25.8.1915'de küçük bir memur olarak Hariciyeye atanmış, 1.3.1936'da Müsteşar Yardımcılığına terfi etmişti. bak *Foreign Office List*, 1937.

²⁵ PRO., FO. 371/2488/127223, Marling'ten Grey'e yazı No. 108, Gulahak, İran, 13.8.1915.

²⁶ PRO., FO. 371/2488/58350, A. N. rümlü yorum, 10.5.1915. Bu yorum, Londra'daki Fransız Büyükelçisi M. Aime Jos. de Fleuriau (1870-1938)'un sunduğu notayla ilgili idi.

²⁷ Sadi Koçaş, op. cit., ss. 174 ve 178.

“İçişleri Bakanlığından alınan şifreli bir mesajı ilişikte gönderiyorum. Hınçak ve Taşnak Komitelerinin şubelerini derhal kapatınız. Faal lider veya üyeleri arasında tehlikeli veya zararlı olanlarını tutuklayınız, onları araştırınız, üzerlerinde bulunacak belgeleri inceleyiniz ve durumdan beni haberdar ediniz. Bu emrin esaslı surette yerine getirilmesi gerektiğinden, başgöstermesi muhtemel herhangi bir mukabil hareketi bertaraf edebilmemiz için, harekete geçmeden önce kâfi sayıda kuvvet tedarik etmenizi salık veririm. Vali Celâl”.

İlişik :

“Ermeni komiteleri, siyasal ve ihtilâlcî teşekkülleri vasıtasıyla muhtariyet teminine çalıştıklarından; Taşnak Komitesi, savaşın patlamasından sonra, Rusya’daki Ermenileri bize karşı ayaklandırmak kararını aldığından ve Türkiye’deki Ermenilere, Türk Ordusunun bitap düşmesini beklemelelerini ve sonra memleketin hayat ve geleceğine etki yapacak bir tutum izlemelerini önerdiğinden; yukarıdaki karar ve memleketin savaşla uğraştığı sırada Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van’da vukubulan son ayaklanma hareketleri onların hainane emellerini yeniden doğruladığından; merkezleri yabancı ülkelerde bulunan ve üyelerinin gayretleriyle tam bir ihtilâl hazırlamış olan bütün Ermeni Komiteleri, gayeleri olan muhtariyeti ancak Hükûmete karşı savaşmakla temin edebilecekleri görüşüne sahip olduklarından; bazıları Kayseri ve Sivas’ta meydana çıkarılan bomba ve tabancalar saklayan, çoğunluğu Türkiyeli Ermenilerden müteşekkil gönüllü taburları kurarak memleketi istilâ eden Ermeni Komiteleri, Türk Ordusunu arkadan tehdit etmek gayesini güttüğünden –ki bu onların örgüt ve yayınlarıyla tanıtlanmıştır – bizce bir ölüm kalım davası haline gelen bu gibi örgütlerin varlığına Türk Hükümeti bundan böyle gözlerini kapayamayacağından ve buna tahammül edemeyeceğinden; bir huzursuzluk kaynağı teşkil eden bu kabil Komitelerin varlığı türeye uygun sayılamayacağından ve bu kabil siyasal kuruluşların ortadan kaldırılması lüzumu ivedi ile duyulduğundan; Türk Orduları Başkomutanıyla oydaş olarak aşağıdaki kararı almış bulunuyoruz. Bu kararı, lüzumlu hazırlıkları yaptıktan sonra ivedi ile yerine getirmelisiniz: illerdeki Hınçak, Taşnak ve benzeri

komitelerin şubeleri derhal kapatılmalı, bu şubelerde bulunacak bütün belgeler, yok edilme fırsatı verilmeden ele geçirilmelidir. Hükümete tehlikeli veya dokuncalı addedilecek Komitelerin bütün faal lider ve üyeleri derhal tevkif edilmelidir. Evlerinde kalmalarına itiraz ettiğiniz Ermeniler de, kaçma fırsatı verilmeden, uygun bir yerde toplanmalıdır. Şüpheli yerlerde silâh araştırması yapılmalıdır, fakat harekete geçmeden önce, mukabil herhangi bir davranışa karşı sakinlikli davranarak askerlerin başındaki komutanla ilgili arajman yapılmalıdır. Bu emri esaslı surette yerine getirmek için en titiz hazırlıklara girişilmelidir. Bulunan bütün belgeler incelenmeli ve bunun sonucu olarak tutuklanacak kimseler Askerî Mahkemeye sevkedilmelidir. Tutuklanacak şahısların sayısı ve bu emrin yerine getirilmesiyle ilgili detay devamlı surette bana bildirilmelidir. *Bu emir kesin olarak Komitelerin yayılmasına karşı bir tedbir olduğundan, bunu, Müslüman ve Ermenilerin birbirlerini katletmelerine yol açacak bir şekilde uygulamaktan kaçınmalısınız*".

Bu belge, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Dairesi Konsoloslarından *W. S. Edmonds* tarafından 16.1.1920'de şöyle yorumlandı: "Bu belgede, kıtallerle ilgili ithamları takviye edecek kâfi derecede delil yok". Doğu Dairesi memurlarından *D. G. Osborne* şu görüşleri ekledi: "Bilâkis, İçişleri Bakanının emirnamesinin son paragrafı, kıtallere yol açabilecek tedbirlerden kaçınılmasını kesinlikle öneriyor²⁸".

Bu arada tutuklanarak sürülmesi emredilen Ermenilerden müteşekkil konvoylar, Türk halkı cephelerde dış düşmanlara karşı çarpışmakla uğraştığından ve adam azlığı yüzünden, asker olmayan kimselerin, özellikle zindanlardan bu maksatla serbest bırakılmış mahkûmların ve Ermenilerle eski ayrılıkları olan²⁹ yerli Kürtlerin emrine veriliyordu. Tehcirler, Kürtlere, işledikleri ihanetleri yüzünden Osmanlı Hükümetinin gözünden düşen Ermenilere sert

²⁸ PRO., FO. 371/4241/170751, Amiral de Robeck'ten Curzon'a, yazı No. 2423/5035/A/76, İstanbul, 29.12.1919.

²⁹ PRO., FO. 371/2130/11985, Van'daki İngiliz Viz-Konsolosu Ian M. Smith'ten Sir Louis Mallet'e (İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi) yazı, 14.2.1914.

muamelede bulunmak fırsatını veriyordu³⁰. Kıtalleri Osmanlı Hükümetinin plânladığını gösterecek herhangi bir delil yoktur. Tehcir- lere gelince bunlar, etkili olmak için Osmanlı Hükümeti tarafından esaslı surette plânlanmıştı, çünkü Osmanlı devlet adamları gerçekten bir Ermeni ayaklanmasının büyük tehlikesi içinde yaşıyor, bu teh- likeyi azaltmak hedefini güdüyorlardı. Bu davranışını 1916 Şubatında savunan Osmanlı Hükümeti, bir ihtilâl ve ayaklanma teşvik eden Ermenilerin kan dökülmesine sebep olduğunu ileri sürüyor, şu de- meçte bulunuyordu: “Rus saldırısı başladığı sırada Türk askerleri ihanete uğradı... Askerî nedenlerden ötürü, Ermenilerin bazı bölgelerden kaldırılması icap etmiştir³¹”. Vukubulan olaylardan tüm Türk halkı sorumlu tutulamaz. Eldeki belgeler, bu olayların anî ve oldukça büyük tahrikler sonucunda vukubulduğunu gösteriyor.

Dr. Sarkissian’ın deyimine göre, “Türkiye’de diğer toplumlara nisbeten müreffeh bir Hıristiyan azınlığı olan³²” Ermeni halkı, Osmanlı sosyal düzeni içinde baskı altında yaşayan bir topluluk değildi. Bilâkis, Osmanlı Hükümetine en azdan bir Dışişleri Bakanı, yedi diğer bakan, birçok senatör, milletvekili, büyükelçi, yargıç ve yönetici yetiştiren ve diğer toplumlara nisbeten müreffeh bir azınlık³³. Buna rağmen Ermeniler, Büyük Devletlerin, örneğin Çarlık Rusyası, Fransa ve Britanya’nın toprak ihtiraslarının, arsız, muhteris, dar görüşlü Ermeni siyasî liderlerinin ve *Hınçak, Armenagan Ram-gavar* ve en hunhar örgüt olan *Taşnaksutium* gibi sorumsuz tedhiş organlarının kurbanı oldular. 1915 Şubatında Tiflis’de düzenlenen ve bütün Ermenileri kapsıyan Ulusal Ermeni Kongresinin açıkladığına göre, Taşnak örgütü, Türkiye’deki Ermenileri silâhlandırmak ve uygun bir zamanda onları ayaklandırmaya kışkırtmak amacıyla Rus Hükümetinden 200.000 ruble yardım almıştı³⁴.

³⁰ PRO., FO. 371/2488/108070, Viscount Bryce’in 28.7.1915’de Lordlar Kamarasında yaptığı konuşma; Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*, Londra, 1930, s. 30.

³¹ PRO., FO. 371/2768/39517, New York’ta yayınlanan *Sun* gazetesi, 16.2.1916.

³² Ayrıca bak Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921*, New York, 1951, s. 8, ve Sadi Koçaş, op. cit., ss. 58-59.

³³ Sadi Koçaş, op. cit., ss. 94-112.

³⁴ B. A. Borian, *Armenia mezhdunarodnaia diplomatia i SSSR.*, Moskova, 1928, C. I, ss. 360-362; iktibasen Firuz Kazemzadeh, op. cit., s. 26 ve Sadi Koçaş, op. cit., s. 189.

10.9.1913'ten beri Van'da İngiliz Viz-Konsolosu bulunan Teğmen *Ian M. Smith*'in 10.1.1914'de bildirdiğine göre, oradaki Taşnak Partisinin etkisi, izlediği daha faal ve daha aşırı politika yüzünden, diğer iki Ermeni partisinin etkisinden daha yaygındı. Viz-Konsolos şunları ekledi:

“İyice örgütlenmiştir; ianelerden elde edilmiş muntazam geliri ve ildeki Ermeni köylerinde ajanları vardır. Vankadaki Merkez Komitesiyle temas halinde olan bu ajanlar parti için çalışır. Parti, son yıl zarfında gizlice silâh ithali ve bunların kendi taraftarları arasında dağıtılmasıyla ilgilendi. . . Van'da söylendiğine göre Ermeniler şimdi Kürtlerden daha iyi silâhlıdır. . . . maksatları, ildeki Ermenileri icabı halinde Müslümanlara karşı koyabilecek bir duruma getirmektir³⁵”.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası memurlarından *R. McDonell*'in bildirdiğine göre Taşnak örgütü, “kendi halkı arasında tedhiş hareketlerine başvurarak para topluyor, silâh ve mühimmat satın alımına çok para sarfediyor. . . . Müslümanlar aleyhinde nefret duyguları tahrik ediyordu”. Taşnaklara göre fetihsiz barış olamazdı; onları hiçbir karar memnun etmiyordu; gayeleri, Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak bir Ermenistan kurmaktı³⁶. *Taşnaksutium*, bir parti olarak, büyük sorumluluk taşımaktadır, çünkü çoğu defalar kıtaller irtikâp edecek çetelerin örgütlenmesinde ve birçok Müslüman köylerinin sakinlerinin tamamen imhasında başlıca rolü oynuyordu³⁷.

Dr. Sarkissian, tehcirlerle ve onların sonucu olan Ermeni aleyhtarı taşkınlıklara yol açan nedenlerden hiç söz etmiyor. Çığırtkan Ermeni propagandası, gerçekleri tamamen örtbas etti. Bu propaganda Batı Dünyasını, özellikle Birleşik Amerika'yı altüst etti. Amerika'daki Ermeni teşekkülleri, Türk ulusuna karşı bir çekiştirme, lekeleme ve küfür kampanyası açmış bulunuyor. Haddinden fazla muhteris Ermeni liderlerinin izlediği miyop ve dar görüşlü politikanın sebep olduğu sonuçlardan Türk ulusunu sorumlu gösteriyorlar. Propaganda

³⁵ PRO., FO. 371/2130/5748, Ian M. Smith'ten Sir Louis Mallet'e yazı, Van, 10.1.1914.

³⁶ PRO., FO. 371/4162/E 13585, McDonell muhtırası, 29.10.1920.

³⁷ I. I. Vorontsov-Dashkov, *Vsepaddonneishai zapiska po upravleniiu kavkazkim kraem general.... 1907*, ss. 13-14; *Zhizn Natsionalnostei*, No. 25 (33), 6.7.1919; iktibasen Firuz Kazemzadeh, op. cit., ss. 19 ve 74.

maksatları için birçok masraflarda bulunan bu çığırkan ve sansasyon heveslisi Ermeni liderleri³⁸, gerçekte Türkiye ile olan anlaşmazlıklarını halletmek niyetinde değillerdi. 1896'da yaptıkları gibi, 1919 yılından sonra da, çığırkanlıklarıyla Avrupa'nın dikkatini çekmek gayesini güden eski politikalarında devam ettiler³⁹. Binlerce Ermeninin 1920 Şubatında Türkler tarafından Kilikya'da katledildiğini ileri sürerek gürültü kopardılar⁴⁰. Oysa ki İstanbul'daki Amerika Yüksek Komiseri Amiral *A. L. Bristol* (1886-1942), Washington'a gönderdiği bir raporda, Kilikya olaylarının, Türkiye'yi parçalamak gayesini güden Bağlaşkların plânlarının bir kısmını teşkil edecek bağımsız bir Ermenistan kurmak gayretlerine yardımcı olmak üzere siyasi nedenlerden ötürü mübalâğalı bir şekilde aksettirildiğini bildiriyordu⁴¹. Kilikya'da katledilen ve Ermeni intikam birlikleri tarafından köyleri yağma edilerek yakılan Türklerdi. Suriye'deki Fransız Başkomutanı ve Yüksek Komiseri General *Gouraud*'un, 25.11.1920 tarihli bir raporunda açıklandığına göre Ermeniler, Türk sakinlere karşı kıtal, yağma ve yangın dahil, bir intikam mücadelesi açtılar. Bu açıklama, İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden *R. McDonell*'i şu yorumda bulunmaya sevketti: "Ne yazık ki bu açıklama daha önce yapılmadı". *D. G. Osborne* şunları ekledi: "Evet, Ermeni sempatizanlarının taşrada yaymış oldukları diğer hikâyeleri düzeltmek için vakit çok geç⁴²". Bu arada *Bâbüâlî*, Kilikya olaylarını incelemek amacıyla karma bir komisyon kurulmasını önerdiyse de, İngiliz Hariciyesi bunu onaylamadı, çünkü Fransızlar, kendi lehlerinde olmayacak bir soruşturmayı herhalde kabul etmiyeceklerdi. Oysa ki *D. G. Osborne*, Fransızlar tarafından bazı Türk köylerine gönderilen Ermeni intikam ekipleri hakkında daha fazla bilgi toplamayı arzuluyordu⁴³.

³⁸ Loris Melikov, *La revolution russe....*, Paris, 1920, s. 160.

³⁹ Firuz Kazemzadeh, op. cit., s. 214.

⁴⁰ PRO., FO. 371/5042/E 692.

⁴¹ Bristol'un İstanbul'dan gönderdiği telyazısı No. 122, 10.1.1920, bak Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, Baltimore, 1965, s. 258.

⁴² PRO., FO. 371/5211/E 15253, General Gouraud'un, Fransa'nın Ermenistan'daki politikasıyla ilgili raporu, Paris, 25.11.1920; Bristol'un İstanbul'dan gönderdiği 167 ve 170 sayılı telyazıları, 4/6.3.1920, bak Laurence Evans, op. cit., s. 259.

⁴³ PRO., FO. 371/5045/E 2809, Robeck'ten Curzon'a yazı No. 406/M/2418-2, İstanbul, 25.3.1920 ve Dışişleri Bakanlığından Robeck'e kapalı telyazısı No. 316, Londra, 12.4.1920.

Bu arada, Tiflis'teki İngiliz diplomatik temsilcisi *O. Wardrop*, Ermenilerin Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi *M. Evangulov* tarafından gönderilen bir notayı Hariciyeye iletliyordu. Bu notada, Ermeni halkının güvenliğini sağlamak için İngiliz Hükümeti tarafından ne gibi tedbirler alındığı soruluyor, "kıtallerden sorumlu olanların" cezalandırılması talep ediliyordu. Bu talep karşısında, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası memurlarından *D. G. Osborne*, 7.4.1920'de şu yorumda bulundu:

"Ermeni makamlarının, Erivan Cumhuriyetindeki Müslümanları görünürde imha etmek kararının, *M. Evangulov*'la müzakere edebileceği daha uygun bir konu olduğunu *Mr. Wardrop*'a bildirmeliyiz".

Dışişleri Bakanlığı Daimî Müsteşarı *Sir Eyre Crowe*, 8.4.1920'de şu yorumu ekledi:

"Türklerin Ermeniler aleyhinde başlatmış oldukları haçlı seferden hiç şüphesiz en çok Ermenilerin kendileri sorumludur. . . . *Evangulov*'a vereceğimiz yegâne cevap şu olmalıdır: *Wardrop*'un bize gönderdiği ve Müslüman halkın şikâyetlerini yansıtan dilekçenin bir suretini ona göndermeli ve Ermenilerin Müslümanlara karşı girişmiş oldukları takibatın, Bağlaşıkların, Ermenilere yardım etme gayretlerini ne kadar güçleştirdiğine işaret etmeliyiz⁴⁴".

Ermeni propagandası o kadar yaygın bir hale geldi ki, 1920 Haziranının sonuna doğru Amiral *Bristol*, Birleşik Amerika Hükümetine, bu propagandaya karşı tutumlu davranmasını önerdi⁴⁵. 9 Kasım, 1920'de İngiliz Hariciyesi, Ermeni propagandasının bizzat Ermeni gayelerini mağlûp ettiğini Taşnak liderlerinden *M. Aharonian*'a bildirmek kararını aldı. Ermenilerin, bir hayır teşekkülü imiş gibi İngiliz Hükümetine devamlı müracaatta bulunmaları, İngilizlerin canını sıkıyordu. İngilizlere göre Ermeniler, devamlı surette merhamet ve yardım dilenecekleri yerde, Ermenistan'da kendi kendilerine güvenebildiklerini ve siyasal kabiliyetleri olduğunu göstermeliydiler. *D. G. Osborne* şu yorumda bulundu: ". . . . propaganda

⁴⁴ PRO., FO. 371/5045/E 2736, Wardrop'tan Dışişleri Bakanlığına yazı No. 94, Tiflis, 11.3.1920.

⁴⁵ Bristol'un İstanbul'dan gönderdiği 388 sayılı telyazısı, 30.6.1920. bak, Laurence Evans, op. cit., s. 286.

ve dilencilığe dayanan tamamen haricî bir politika yerine, biraz da olsa, içeride yapıcı ve yönetici kabiliyetin kesin delillerini görmek istiyoruz⁴⁶”.

Dört gün sonra *Osborne*, Ermeni Taşnak liderlerinden *Aharonian*'-la konuşurken, Hacin'de 10.000 Ermeninin öldürüldüğüne dair Ermeni kaynaklarından alınan haberlerin tamamen asılsız olduğunu beyan etti. Bu görüşmeyi *Osborne* anlatıyor:

“Özellikle mübalâğa olan ve gerçeği tahrif eden bu kabil devamlı yardım dileklerinin bizzat kendi gayelerini mağlûp ettiğini, çoğu defalar ‘kurt geliyor’ diye haykırdıklarını, şimdi de felâket hakikaten başgösterdiği sırada halkın ilgi veya sempatisini tahrik edemediklerini kendisine bildirdim. Ermeni propagandacılarının hevesli davranışlarını kınamada benimle oydaş olduğunu söyledi⁴⁷”. (Bak Belge No. 9 ve 9 A).

Şurası kayda değer: Bizzat *Aharonian*, Kilikya Ermenilerinden aldığı ve Türkler tarafından orada 7.000 Ermeni'nin katledildiğini iddia eden bir yazıyı Paris'teki İngiliz Büyükelçisine gönderdiği bir mektuba iliştiirmişti⁴⁸.

İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'a göre, Erivan Ermenilerinin liderleri “değersiz kimselerdi⁴⁹” (Bak: Belge No. 10 ve 10A). 11 Mart, 1920'de Lordlar Kamarasında yapılan müzakereler sırasında, Kilikya'da birçok Ermenilerin katledildiğini iddia eden Ermeni hamisi *Lord Bryce*'a⁵⁰ cevaben, *Lord Curzon*, Ermenilerin, bazı şahısların kolayca tahmin edeceği gibi “masum kuzular olmadıklarını” kesinlikle belirtti ve şöyle dedi: “Onların, anlaşılabilir tahrik altında, oldukça vahşiyane ve kanara birçok saldırılarda bulduklarını gösterecek belgelere sahip bulunuyorum...⁵¹” İngiliz İntelicens Servisi mensuplarından *Leslie Urquhart*'ın bildirdiğine göre, 1918 Temmuzunda Ermeni âsileri Bakû'da 8.000'den fazla ve Elizabetopol ilçesinde 18.000'den fazla silâhsız Tatar'ı “gaddarca katlettiler⁵²”.

⁴⁶ PRO., FO. 371/4962/E 14033, Osborne yorumu, 9.11.1920.

⁴⁷ PRO., FO. 371/4963/E 14103, Osborne yorumu, 13.11.1920.

⁴⁸ PRO., FO. 371/5041/E 357, Aharonian'ın mektubu, 17.2.1920.

⁴⁹ PRO., FO. 371/4965/E 15131, Curzon yorumu, 5.12.1920.

⁵⁰ *First Viscount Bryce* (1838-1922) İngiliz devlet adamı ve hukukçu; 1907-1913'e kadar İngiltere'yi Amerika'da büyükelçi olarak temsil etti.

⁵¹ PRO., FO. 371/5043/E 1714, Lordlar Kamarası müzakereleri, 11.3.1920.

⁵² PRO., FO. 371/3404/158226, Askerî Intelicens Şefinden Dışişleri Bakanlığına yazı No. 495 (M. I. 2), 16.9.1918.

(Bak: Belge No. 11). “Kafkasya’nın güney-batısında, Kars, Ardahan, Oltu, Kağman, Batum, Eyindir, Kemerli, Nahcivan, Ordunabad ve civarında yaşayan üç milyon Müslüman adına” 1919 Martında, İngiltere Kırılma uzun bir telyazısı gönderen Kars Şûrası Başkanı *İbrahim*, “Ermenilerin 1.000’den fazla Müslüman köyünü tamamen tahrip ettiklerini ve 100.000’den fazla masum Müslüman kadın ve çocuklarının kanını dökerek, dokunulmadık ve tahrip edilmedik haysiyet ve mülk bırakmadıklarını” bildirdi. Bu sızlantı üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı, bu konuyla ilgili olarak Askerî İntelicens Şefinden mufassal bir rapor istedi⁵³. Askerî İntelicens Şefi, altı gün sonra şu cevabı verdi: “Türkler önünden kaçarken Ermenilerin kıtaller düzenlemiş olması muhtemelen gerçek olabilir⁵⁴”.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı *Caferof*, 1919 Eylülünde Erivan Hükümeti Dışişleri Bakanına gönderdiği bir notada, Erivan Ermenilerinin, 1918 Ocak ayı başlangıcından Türklerin muvasalatına kadar, 300’den fazla Müslüman köyünü tahrip ettiklerini ve nüfusun çoğunluğunu katlettiklerini bildirdi. Azerbaycan Dışişleri Bakanına göre, Müslüman Tatarlara karşı irtikâp edilen kıtaller anlatılmaz derecede korkunç idi: “Kadınların ırzına geçilmiş, Erivan ilçesine bağlı Şahab köyünde birçok çocuklar fırınlarda yakılmıştı”. Bu azınlıklara maruz kalan köyler şunlardı: Kadilu, Şagablu, Karakaç, Dohnaz, Karabekliar, Agasıbekli; Millî-Darası bölgesi köyleri, Novobayezitski ilçesinde Basargeçerski bölgesi köyleri; Kızivan, Subatan, Zagalu, Şahab köyleri; Ehmiatzin ve Sürmelin ilçeleri. Bu korkunç vahşet, Ermeni Parlâmentosunun bazı üyelerini, özellikle Sosyalist-İhtilâlciler Partisine mensup milletvekillerini gazaba getirecek harekete geçirdi. Ehmiatzin ilçesinde Paşakent, Takarlı, Kuru-Gün, Ulahkof, Tayışürük, Can-fedâ, Kerim-Arç, Agcar, Igdalu, Karhun, Kelanı-Aroltk köyleriyle diğer köylerdeki Tatarlara karşı girişilen kıtal hareketleriyle ilgili olarak Parlâmentoda, İçişleri Bakanına sorular sordular, şu açıklamada bulundular:

“Yerli Ermeni halkı, bu soygunculuk ve kıtal hareketlerine engel olmak şunda dursun, bilâkis bunlara kendileri de katıldılar”.

⁵³ PRO., FO. 371/3658/42884, Dışişleri Bakanlığında Askerî İntelicens Şefine yazı, 22.3.1919.

⁵⁴ PRO., FO. 371/3658/50074, Askerî İntelicens Şefinden Dışişleri Bakanlığına yazı B. I/2819 (M. I. 2), 29.3.1919.

Azerbaycan Hükümeti, bu taşkınlıklara karşı Ermeni Hükümetini şiddetle protesto ediyor, onu sorumlu gösteriyordu⁵⁵. (Bak: Belge No. 12). İran Dışişleri Bakanı *Etela-ül-Mülk* de, 21 Ekim, 1919'da İngiltere'nin Tahran'daki Büyükelçisi *Sir Percy Cox*'a⁵⁶ verdiği benzer bir notada, Ermenilerin Erivan, Nahcivan ve Kars ilçesiyle İran-Ermenistan hududu boyunca Müslüman halka karşı giriştikleri kıtal hareketlerinden ötürü şiddetli protestoda bulunuyordu⁵⁷. (Bak: Belge No. 13 ve 13A). Bu arada, Osmanlı Hükümeti Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri *İsmail Cenani* de, Ermenilerin Sarıkamış, Kızıl Hamam, Kağızman ve diğer köylerdeki Müslümanlara saldırılarını 4 Eylül, 1919'da protesto etmişti. Bu protestolar üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden *N. D. Peterson*, 9 Ekim, 1919'da şu yorumda bulundu:

“Bu raporlar, Ermenileri çok kötü gösteriyor. Bunları Bayan *Emily Robinson* ve Ermenilerin kurbanlık masumlar olduklarına inananlar okusun⁵⁸”.

Durum o kadar tehlikeli bir kerteğe geldi ki, Tiflis'teki İngiliz diplomatik temsilcisi *O. Wardrop*, 4 Mart, 1920 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*'a şunları bildirdi:

“Hiç tereddüt etmeden diyebilirim ki, Müslümanların can ve mallarını Taşnakçı bir Ermeni Hükümetine emanet etmek, insanlık açısından bence kabili tavsiye değildir. Ermenilerin Müslüman yönetimi altında daha salim olacaklarına, fakat Müslümanların Taşnak Ermeni yönetimi altında asla emniyette olmayacaklarına inanıyorum⁵⁹”.

⁵⁵ PRO., FO. 371/3660/144753, Caferof'un notası No. 3253, 22.9.1919.

⁵⁶ *Sir Percy Cox* (1864-1937), İngiltere'nin 1918-1920 Tahran Büyükelçisi, bak P. Graves, *Life of Sir Percy Cox*, 1941.

⁵⁷ PRO., FO. 371/3660/154951, *Etela ül Mülk*'ten Cox'a nota, Tahran, 20.10.1919; *ibid.*, 157887, Wardrop'tan Dışişleri Bakanlığına yazı No. 69, Tiflis, 2.11.1919 (Ermenilerin Kars ilinde Müslümanlara karşı giriştikleri kıtal hareketleriyle ilgili). Ermenilerin Kafkaslardaki taşkınlıklarıyla ilgili olarak bak PRO., FO. 371/4954/E 2739 Yüzbaşı G. F. Gracey'den O. Wardrop'a yazı No. 12, Erivan 8.3.1920.

⁵⁸ PRO., FO. 371/4159/137901, Robeck'ten Curzon'a yazı No. 1750/M/2136, İstanbul, 25.9.1919.

⁵⁹ PRO., FO. 371/4954/E 2775, Wardrop'tan Curzon'a yazı No. 81, Tiflis, oldukça mahrem, 4.3.1920.

Bu raporlardan müteessir olan *Lord Curzon*, *Nubar*, *Aharonian* ve Erivan Piskoposundan müteşekkil bir Ermeni delegasyonuna, vatanşalarının hareketlerinin “çılginca ve savunulmaz” olduğunu söyledi; Ermeniler bu kadar “istikrarsızlık ve iğtişaş sevdası” gösterdikleri takdirde, kimsenin Ermenistan’a bakmayacağını ihtar etti⁶⁰. Ermeni liderleri, kıtalleri inkâra ve suçlu Tatarlara yüklemeye kalkıştırlarsa da başarı sağlayamadılar⁶¹. (Bak: Belge No. 14, 14A ve 14B).

Askerî İntelicens Şubesi Şefi, Tüm-General *W. Thwaites*, 1920 Eylülünde, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Daimî Müsteşarı *Lord Hardinge*’e gönderdiği bir yazıda şöyle diyordu:

“... Ermenilerin tatmin edici müttelikler olduklarını veya hak iddia ettikleri bütün sempatiye lâyük olduklarını sanmak abestir...⁶²”. (Bak: Belge No 15, 15A ve 15B).

Bir Amerikan askerî hey’etinin başkanı sıfatıyla Ermenistan ve Türkiye’yi ziyaret eden Tüm-General *James G. Harbord* (1886-1947), Amerikan Senatosu için hazırladığı raporunda şunları beyan etti:

“Ermeni, kan akıtılmasında suçsuz değildir. Kürtler, İmparatorluk çöktükten sonra Rus ordusu parçalanınca, Rus Bolşeviklerine refakat eden Ermeni milis kuvvetlerinin birçok Kürt’ü gayet gaddarca katlettiklerini ileri sürüyorlar. Erzurum halkı da, yüzlerce Türk’ün içinde telef olduğu yanık binaları göstererek aynı iddiada bulunuyorlar⁶³”.

Amerikan eksperlerinden, Ermenistan’daki Amerikan Misyonuna mensup *Dr. Pratt* ve Erivan’da yardım işleriyle uğraşan Amerikan Yüksek Komiseri Albay *Haskell*, Ermeni halkı ve liderlerini çok aşağı sayıyorlardı. *Dr. Pratt*, Ermenilerin “hırsız, aldatici ve çılgin” olduklarını, Albay *Haskell*, “meslek itibariyle dilenci, hırsız ve yalancı” olduklarını, “tamamen alçaldıklarını, birbirlerine yardım edecek

⁶⁰ PRO., FO. 371/4954/E 3070, Curzon’dan Wardrop’a kapalı telyazısı No. 156, 11.4.1920.

⁶¹ PRO., FO. 371/4956/E 4673, Aharonian’dan Curzon’a mektup, Paris, 8.5.1920.

⁶² PRO., FO. 371/3411/158228, Thwaites mektubu, 16.9.1920.

⁶³ PRO., FO. 371/5108/E 4203, Harbord Raporu, Senato Belgesi No. 266, 26.10.1919.

POPULATION

des Provinces Orientales de l'Asie-Mineure

(d'après l'Encyclopédie Britannique)

Des statistiques exactes ne peuvent être obtenues, mais il est estimé que dans 9 vilayets lesquels comprennent l'Arménie turque il y a :

Géorgiens, romains catholiques et protestants arméniens	925 000
Autres chrétiens	615 000
Juifs et bohémiens	100 000
Musulmans	4 465 000

D'après les estimations les plus favorables les Arméniens sont en majorité seulement dans 9 Cazas ou sous-districts sur 159 Cazas (7 près de Van et 2 près de Mouche).

Dans l'Arménie russe les Arméniens sont au nombre de 960 000, dans l'Arménie persane de 130 000, d'après une évaluation faite par le général Zelengie pour la Société Géographique du Caucase (Zapisek volume XVIII 1896).

La population totale des 9 Vilayets turcs (Erzeroum, Van, Bitlis, Kharpouth, Mamourel-Aziz) Diarhékir, Sivas, Alep, Adana et Trébizonde était de six millions :

Arméniens	913 875	ou 15 %
Autres chrétiens	632 875	» 11 %
Musulmans	4 453 250	» 74 %

Dans les cinq premiers Vilayets qui comprennent le plus d'Arméniens la population était de 2 612 000.

Parmi ceux-ci, il y a :

Arméniens	633 250	ou 24 %
Autres chrétiens	179 875	» 7 %
Musulmans	1 828 875	» 69 %

et dans les 9 Cazas Arméniens le nombre des habitants était de 282 375 :

Arméniens	184 875	ou 65 %
Autres chrétiens	1 000	» 0,3 %
Musulmans	96 500	» 34,7 %

En 1897, il y avait en Russie 970 456 Arméniens dont 827 631 se trouvaient dans les provinces d'Erivan, d'Elisabethpol et de Tiflis.

Le nombre total des Arméniens est évalué à 2 900 000 habitants dont :

1 500 000 en Turquie ;
1 000 000 en Russie ;
150 000 en Perse ;
250 000 en Europe, Amérique et dans les Indes orientales.

Belge No. 1 — Document No. 1

Türkiye'de, Ermeniler de dahil, başlıca milletlerin nüfusunu gösteren istatistikler.

Statistics showing the different nationalities in Turkey including Armenians.

S. R. Sonyel

Péra.

3 ELSE

No. 2

March 14th. 1914.

11985

18 MAR 1914

I have the honour to transmit to you herewith copies of despatch which I have received from His Majesty's Vice-Consul at Van reporting on the present attitude of the Kurds towards the Ottoman Government, and dealing with the general questions of Administration and Frontier politics in Kurdistan.

In venturing to call your attention to Lieutenant Smith's very interesting report, I would wish to allude particularly to the 10th and 11th paragraphs of his despatch, in which the question of the lands now in dispute between the Kurds and Armenians is dealt with.

This question is, as Mr Smith indicates, one of primary importance, and its solution, which has up to now been seriously attempted, will be one of the first and most difficult problems which any serious reform scheme will have to

I have the honour to be with the highest respect,

Sir,

Your most obedient, humble servant,

Louis Mallet

Right Honourable,

Sir E. Grey, Bart. K.C. L.P.

Belge No. 2 — Document No. 2

İngiliz Büyükelçisi Louis Mallet'in, Kürtlerle Ermeniler arasındaki toprak kavgalarını yansıtan ve İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği 14 Mart, 1914 tarihli yazı.

British Ambassador Louis Mallet to Sir Edward Grey, the British Foreign Secretary, despatch dated March 14th, 1914, about the land disputes between the Kurds and the Armenians.

BELGE NO. 3 / DOCUMENT NO. 3

1012	Turkey	31341
Topic		11 JUL 1915
July 2nd	No. 31341	Received by [Signature]
L. Mallet	(Subject) Kurdish Movements	
4777	Substance of despatches from Vane reporting local act. of meetings of chiefs at Kani under Russian Consul's auspices	
Last Paper	Discusses relations of Abd-ul-Razzak & other chiefs with Russian authorities	
2553	(Print)	(Minutes)
original of)	Copy, Tehran. a St. Petersburg. India office.	CR July 11 GRC 11-11-15
P. W. 477 ✓		
a. W. '85 ✓		
July 15 ✓		
(Index)	The usual Russian methods The object of these intrigues is supposed to be to increase Armenian discontent while at the same time diminishing Turkish authority.	
Paper	GRC July 13 Expected there is another side of the story	
838		

Belge No. 3 — Document No. 3

Rusların Kürt ve Ermenilerle döndürdükleri entrikalarla ilgili olarak Sir Eyre Crowe'un yorumu.

Sir Eyre Crowe's comment on Russian intrigues with the Kurds and Armenians.

S. R. Sonyel

BELGE NO 4

FNT

Stephane House,
Adeburgh on Sea,
November 6th 1914

68443

7 NOV 1914

Sir,

In view of the present political situation I consider it my duty to report as follows with regard to the Turkish question:-

Some little time before leaving Rostov-on-Don I had a long conversation with a certain David Tchernoff, a fairly wealthy man and an Armenian prince. He informed me that the Armenians in Russia and Turkey were extremely anxious that war would break out between Russia and Turkey, as in that event the Armenians both in Russia and Turkey would endeavor to avenge themselves on the Turks for all the wrongs they have suffered at the hands of the latter for hundreds of years past. He also stated that 60,000 Armenians in the Caucasus and on the frontier had already volunteered to fight the Turks in the event of war breaking out, and were begging and praying the Russian Government to supply them with arms. He was also of the opinion that a revolution ^{in Armenia} in Armenia and Turkey generally would take place in the Armenian's thought that there was any chance of their obtaining any backing from Russia. Their present ideal is to obtain the freedom

S. R. Sonyel

2. BELGE No 4A / DOCUMENT No. 4A

Armenians under the protection of
Russia.

I have the honor to be,

Sir,

Your most obedient,
humble servant,

Francis Blyth Kirby

late Acting Vice Consul at Rostov on Don.

The Secretary,
Foreign Office,
London.

Belge No. 4 ve 4A — Documents Nos. 4 and 4A

Viz-Konsolos Vekili Francis Blyth Kirby'nin, Türkiye'de muhtemel bir Ermeni ayaklanması konusunda bir Ermeni prensiyle yaptığı konuşma hakkında 6 Kasım, 1914'de Hariciyeye gönderdiği mektup.

Acting Vice-Consul Francis Blyth Kirby's letter to the Foreign Office of 6th November, 1914 in connection with his conversation with an Armenian Prince on the possibility of an Armenian rebellion in Turkey.

S. R. Sonyel

No. 12.	No. 70404	70404 12 NOV 1914
Program. Cheatham. No. 257K.	(Subject) <u>Armenians and Shetlas.</u>	
Paper.	View of Boghos Kubas Pascha that Armenians might volunteer against Turkey and that if arms were supplied, mountain districts to north would rise. Thousands of men might be supplied from Egypt. No action would be taken without British consent.	
(and) Vari. p	Military. (Minutes.)	
War. K.	It is obvious that Russian	
(and) (of)	Success near Eryzoum would encourage the Armenian districts S.W. of that city; and a landing at Alexandrette might be the last link in a chain to cut across the Empire and cripple it most seriously.	
(Index.)	The difficulty lies in the	
Paper.	shortage of arms and the absence of means of distributing them.	

them. 361

I venture to think that while the crucial struggle continues to rage in W. Europe, it might be better to wait, unless the Russians desire such action as a diversion.

In first instance

Yr. Respect to Sir G. Buchanan

Yr. Obedt. Servant
Sir F. Bente

For Views of M. F. A. S.

Lord Kitchener L. O. 12 Nov

These questions of arming Armenians or the Lebanon seem to me to depend on three things:-

1. As a matter of general policy do we consider it wise to arm, and stiffen, as we should have to do, by expeditionary forces, an undisciplined irregular population?

2. Are there representative leaders with whom we can communicate, in whom we can have confidence, and through

MINUTES.

through whom we can distribute the arms etc.?

3. Can we spare, and if so can we get into the country, supplies of arms & ammunition?

Unless all three points can be answered in the affirmative, it does not seem to me worth while considering it further.

My own reply to all three would be, No.

G. H. C.
12-11-19

I agree with Mr. Clerk - We could not accord passive assistance to the Armenians in Cilicia - & they wd. be only exposed to serious dangers unaided.

A. H.

Nov 13

No 3 has to be answered in the negative
the other questions need not be considered

E. S.

Belge No. 5, 5A ve 5B — Documents Nos. 5, 5A and 5B

Türkiye'deki Ermenileri silâhlandırmak ve ayaklandırmak ihtimali konusunda

İngiltere Dışişleri Bakanlığında yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on the possibility of arming the Armenians in Turkey for an uprising.

BELGE No. 6 / DOCUMENT No. 6

1915.

TURKEY.

22083
25 FEB 1915

Feb 24.

No. 22083

Received by J. 22083

Comm. by
Russian Amb.

(Subject)
Arms and Ammunition for Armenians.
Russian M.F.A. asks whether Am. G. would join with France in sending arms and ammunition to Alexandretta for use by Armenians against Turks.

Last Paper:

(Print)

(Minutes)
Even if we could spare three rifles, I do not see how we could organize their transport from Alexandretta to the interior, or how the American could make any effective use of them. Besides how long the Aegean & Bosphorus will be occupied I do not see why the Russians should attempt to land arms at Samsun.
As Lucia vein of her office & Administration & then comes Trust Gov.

(Was disposed of)
off to
March 4.

Wen.
24/15
This is an impracticable scheme, in present circumstances, and I think we could ~~propose~~ propose to the W.O. to reply as Mr. Nicholson suggests.

(Index.)
W.S.P.

Next Paper.
25073

J.H. M. 2.9. 1915
S.R.

BELGE No. 6A / DOCUMENT No. 6A

Communicated by Count Benckendorff. Feb. 24, 1915.

Londres, le 24 Février, 1915.

22083

25 FEB 1915

D'après une communication émanant du Vice-Roi du Caucase, le Comte Worontzoff-Dachkoff, un représentant Arménien Zéitun s'est présenté au Quartier Général Russe annonçant qu'un corps de quinze mille Arméniens environ s'est formé dans le but d'attaquer les lignes de communication de l'armée Turque d'Erzerum, mais qu'ils manquent de fusils et de cartouches. Le Vice-Roi ajoute qu'une pareille diversion serait de sérieuse importance pour notre armée et il considère que cette fourniture d'armes serait très désirable. D'un autre côté, il n'est pas possible de les faire parvenir des lignes Russes. Il considère que le moyen le plus rapide et le seul possible serait que les Gouvernements Britannique et Français veuillent bien se charger de faire parvenir des fusils et cartouches Anglais ou Français sur navires Anglais ou Français à Alexandrette où les représentants Arméniens en prendraient possession.

M. Sazonoff désirerait connaître si le Gouvernement Britannique, pour lequel une diversion Arménienne pourrait ne pas être sans quelque importance, serait disposé d'entrer dans les vues du Comte Worontzoff-Dachkoff.

Belge No. 6 ve 6A — Documents Nos. 6 and 6A

Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Benckendorff'un gönderdiği ve İngiliz Hükümetini, Türkiye'deki Ermenilere silâh gönderilmesinde Fransızlarla birleşmeye davet eden yazı ve bununla ilgili olarak Hariciyede yapılan yorumlar.

Communication from Count Benckendorff, Russian Ambassador in London, asking the British Government to join with France in sending arms to the Armenians of Turkey; and Foreign Office comments thereon.

BELGE No. 7 / DOCUMENT NO. 7

Enclosure in Sophia Despatch No. 20 of March 6th 1915.

ՔԵԼԷՆԵՐԱ
ՊԵՆՏՐՈՆԻԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՀԱՅ ԵՆԴՈՒՆՈՒՄԵՆԻ ԳԵՆԵՐԱԿՈՒՅԻՆԻԿԻ

— 1890 —

FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE
DASCHNAKTZOUTIOUN

1915. le 20 Février, Sofia

№ [redacted]

A Sa Excellence, Sir Edward Grey,
ministre des affaires étrangères de la Grande Bretagne

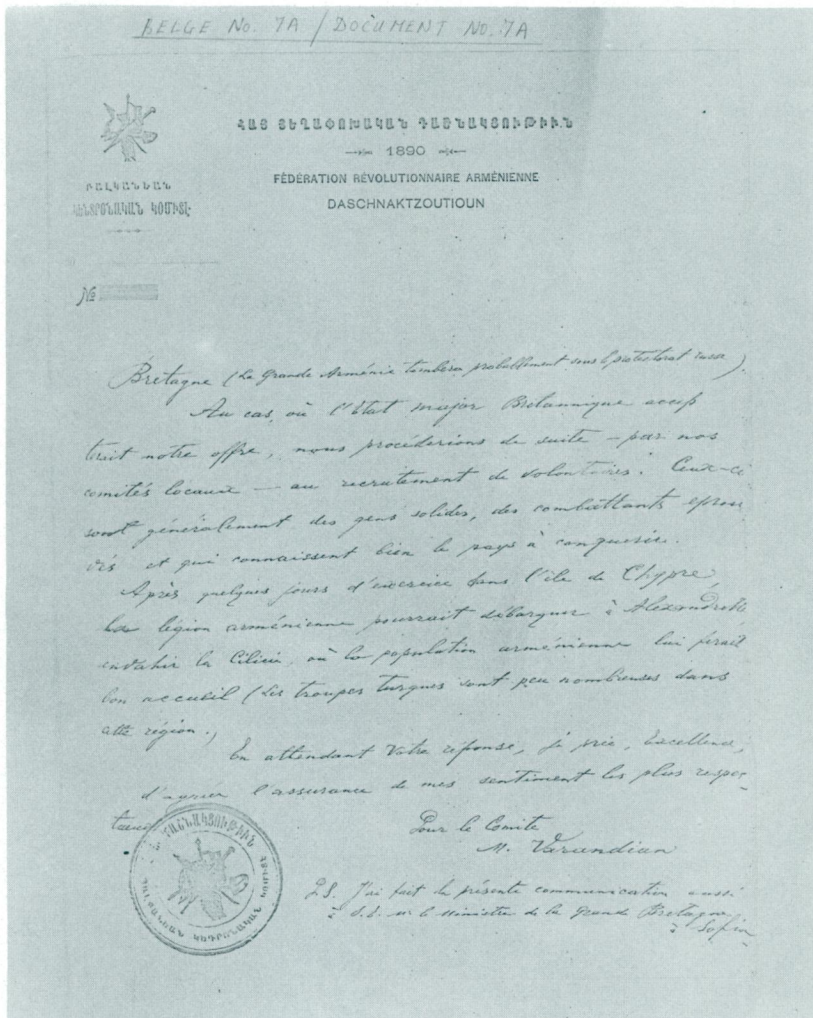
Excellent,

L'Arménie russe désirant concourir, dans la mesure de ses forces, à la victoire de la Triple-Entente, a mis à la disposition de l'Etat major russe 19,000 volontaires qui combattent actuellement dans les différentes régions du théâtre de la guerre russo-turque. Il y a aussi des centaines de volontaires arméniens dans l'armée française.

Le Comité Arménien vient, par la présente, offrir à l'Etat major anglais une légion de vingt mille hommes (20,000), que l'on en Angleterre jugerait utile d'opérer une descente sur la côte de Cilicie (Petite Arménie), soit à Alexandrette, soit à Mersina. Cette descente se ferait sous le commandement des officiers anglais. Nos volontaires se recrutent pour la plupart à Boston et à New-York. Il y en a aussi dans les Balkans et en Egypte.

Une fois la Cilicie serait arrachée à la domination ottomane, la nation arménienne désirerait que cette région de sa patrie historique fut placée sous le protectorat de la Grande

S. R. Sonyel

Belge No. 7 ve 7A — Documents Nos. 7 and 7A

İskenderun sahiline baskın yapmak için Ermeni gönüllüleri göndermek konusunda
Taşnaklar tarafından İngiltere'ye yapılan müracaat.

Tashnak appeal to Britain for permission to send Armenian volunteers to descent
upon the coast of Iskenderun.

BELGE No 8 / DOCUMENT No. 8

ARMENIAN NATIONAL DEFENCE
COMMITTEE OF AMERICA

2917 P. O. Box,
Boston Mass.

ԱՐՄԵՆԻԱԿԱՆ ԴՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ԵՐԵՂԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ

41444
9 APR 1915

Boston, MAR. 23, 1915

His Excellency,
Sir Edward Grey,
Secretary of State for Foreign Affairs,
London, England.

Your Excellency:-

The War created by the ambitions of German Militarism and the entry of Turkey into the European conflict, affords a long sought for opportunity for the liberation of the Christians of Asia and especially of the Armenian Race.

Turkey's participation in the War as the ally of Germany may be justly considered as a suicidal act, and let us add, an act of extreme ingratitude towards England and France who have in the course of the last century, shed their most precious blood for the maintenance of the Ottoman Empire. Turkey and Germany are by the very nature of their military and state organizations, natural Allies, and are, moreover, the inveterate enemies of the Emancipation of the unredeemed and downtrodden nations. The whole civilized world is on the side of the Powers of the Triplets, and are struggling heroically hand in hand at this juncture for the enfranchisement of nations.

The Armenians have from the beginning of these hostilities expressed their sympathies towards the Allies and have given ample proofs of this. No sooner was the European War declared, than they sent volunteers to the battlefields of France, and thousands of them are now in the ranks of the Russian Army as volunteers of the Great Sacred Cause for which the Allies are the standard bearers against Turkish tyranny.

The Armenian National Defence Committee, which has been organized throughout the States in Armenia, while using all its efforts for the purpose of sending volunteers to the Caucasus and extending relief to the Armenian Refugees who have sought shelter under the Russian flag in Armenia, is, moreover, making due preparations for the purpose of sending volunteers to Cilicia, where a large section of the Armenian population will unfurl the banner of insurrection against Turkish rule, a circumstance which would greatly help to disperse and to prevent the onward march of the Turks against Egypt.

This insurrectionary movement of the Armenians will be able to bear fruit, inasmuch as it will extend from the seashore, viz:- From that part of the country known as Souadian and Tchokmarzovan through Giacouzagh to Marash and Fudadjak, and thence to Zeitoun, Fuzuz, Hadjin and Sis

(1)
Sent Paper

S. R. Sonyel

BELGE No. 8A / DOCUMENT No. 8A

ARMENIAN NATIONAL DEFENCE
COMMITTEE OF AMERICA

ԱՐՄԵՆՈՒԿ ՊԱՏՏՈՒԿԱՆՔԻ ԱՄԵՐԻԿԱՆ
ՈՒՂՆԱԿԱՆՔԻ

2017 P. O. Box
Boston Mass.

Boston.....191

-2-

and thus establishing a war zone extending from the Taurus to the sea.

In order that this insurrectionary movement, which, from the point of view of the Armenians, will greatly help the cause of the Allies, should be crowned with full success, it is necessary,

1. That the English and the French men of war should attack Seydiar and Alexandretta, Ayas and Mesina and at the same time land marines and troops for the military occupation of those cities as also that of Adana.
2. It is indispensable that the historic pass known as Gulug should be fortified by adequate artillery and that the railroad bridges connecting that part of the country with Constantinople, should be at once destroyed.
3. Although the Armenian National Defence Committee will do all that it is possible to equip and arm the volunteers to be sent to the front, it is urgently prayed that the English and French government be pleased to supply them with ammunition and artillery.
4. Should the movement outlined above be approved and authorized by the Allied governments as a tribute of the Armenians toward the struggle waged by the Allied Powers in the name of Justice and for the cause of the emancipation of nations, the Armenian National Defence Committee humbly begs to express the wish that you may notify it as soon as possible so that its volunteers from America should at once start for Cyprus where they may camp and get drilled under your auspices and accompany your soldiers and marines to the seat of their future operations.

We are, your Excellency's most humble and obedient servants.

Mirax Levants Chairman.
M. D. Marshall Treasurer.
Y. Sivart Secretary.

Belge No. 8 ve 8A — Documents Nos. 8 and 8A

Amerika'daki Ulusal Ermeni Savunma Komitesi tarafından, "Türk yönetimine karşı isyan bayrağını kaldırmak" yönünde yardımda bulunması için Sir Edward Grey'e yapılan müracaat.

Appeal by the Armenian National Defence Committee of America to Sir Edward Grey for assistance to "unfurl the banner of insurrection against Turkish rule".

Mr. J. Talley. - 35

38

Mr. Ahornheim came to see me the same day, raised the same questions & received the same replies.

I raised the question of Armenian propaganda & mentioned their circulation of a report of the massacre of 10,000 Armenians at Hadjin which Las Eric, according to a Court's press report, proved to be a lie. I told him our press constantly reports for assistance & sympathy, especially when faced an accusation of a crime. I mentioned the fact, repeated several

I also mention Hadjin
at the

45/2

S. R. Sonyel

BELGE No. 9A / DOCUMENT NO. 9A

object & I believed that they
had to often avoid ^{that} that
how when disaster had ^{rather} ^{been} ^{caused}
them to great public interest
or sympathy would be aroused.
He proposed to agree with me
in deploring the goal of Ar-
menian propagandists but to
judge from a Private Notice
Question put down for Monday
by Mr. Anwar Williams he was
quite unconvinced by my argu-
ments & has left no time in
making a further appeal in
the House of Commons through
the Parliamentary Champion of
Armenia.

I advised him to concentrate
on collecting money from rich
Armenians for present relief &
possible future military suc-
cesses, & to watch against
shorts etc.

S. R. Sonyel

Belge No. 9 ve 9A — Documents Nos. 9 and 9A

Ermeni propagandası konusunda Aharonian'la yaptığı görüşme hakkında Osborne'un kaleme aldığı rapor.

Osborne's minute on his conversation with Aharonian on Armenian propaganda.

S. R. Sonyel

BELGE No. 10 / DOCUMENT No. 10

hm

158, STRAND,
LONDON, W.C. 2.
(2ND FLOOR)

June, 24th 1919.

Cecil Harmsworth, Esq., M.P.
The Foreign Office,
Whitehall, S.W.1.

Dear Harmsworth,

The very celebrated Armenian General, Andranik, is in London for a few days, and I have just heard by telephone that he would like to visit the Foreign Office, and if possible to have an interview with Lord Curzon, while he is in town. I understand that he is unfortunately obliged to leave London on Friday, and I myself am leaving to-morrow, Wednesday, morning. I will, if possible, see you in the House of Commons this afternoon about this matter, but in case I am not able to do that I am giving this letter to General Andranik as an introduction to yourself. I am telling him, however, that his services to the Allied cause have been so great, and are so well-known, that I am sure he needs no introduction from me. If you could arrange for his seeing Lord Curzon I should be greatly obliged.

Believe me,

Yours sincerely,

Anselm Williams

Andranik is the only Armenian Officer for whom the W.O. here have any respect but that they have a good deal for him. He fought the Turks the whole way back from Bagravan to Herceogh & absolutely refused to make peace with them although his Govt. at Erivan wished to do so.

In the end, I fancy, his troops got somewhat out of hand, began to adopt the methods of the Greeks at Smyrna & had to be disbanded.

Gibbon says that if the Americans take a mandate for Armenia & want really sound advice & assistance from a native Armenian, Andranik is the only man qualified to give it to them.

Personally, he made a very good impression on me. He is quiet, dignified & soldierly &, even quality in an Armenian, he made no complaints & no demands.

I will be here if the opportunity June 27/97.
 Reside on his letter

Belge. No. 10 ve 10A — Documents Nos. 10 and 10A

General Antranik ve emri altındaki çetelerin yaptıkları taşkınlıklarla ilgili bir mektup ve bazı yorumlar.

A letter and some comments on General Antranik and the excesses of his bands.

BELGE No. 11 / DOCUMENT No. 11

1918

TURKEY

36460

No. 36460

FEB 26 1918
Received by 36460.

6-19.

(Subject)

1. B.

Alleged Armenian atrocities on the Turks.

Memo. by Mr Toyabee.

Last Paper.

Suggests to make enquiry.

Recommends rebutting propaganda

(Print)

(Minutes)

Important Baylar Rasbia should see whole these papers. do you concur H.A.

This should pass through the War Dept.

H.

I am afraid there is no doubt that the communions have been unanswering, Col. Pike has reported it to the C.I.F.S., it is only natural. Possibly the less attention called to the matter the better, but Baylar Rasbia might see them.

(Index)

Next Paper.

288608 - Wt. 6771/19 - 19,000 - 11-17 - W. & S. LAM - (30)

Belge No. 11 — Document No. 11

Ermenilerin Türkler aleyhindeki kıtal hareketleriyle ilgili olarak Hariciyede yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on Armenian atrocities against the Turks.

S. R. Sonyel

BELGE NO. 12 / DOCUMENT NO. 12	
1919.	CAUCASUS
No. 144753	Received by <i>f 512</i>
(Subject.)	Armenian massacres of Mussulmans Two copies of notes sent by Azerbayjan in 1918 to Armenian N.F.O. protesting against.
(Print.)	(Minutes.)
(How disposed of.)	Undoubtedly the Armenians at that time & previous to that always considered Tartars obnoxious they felt themselves strong enough, for instance Baku Shaha etc in April 1918 R. Lee Small 24/1/19
(Index.)	<i>Colo D. P. I.</i> <i>n. D. Chavon</i> 24/110
Next Paper.	It is interesting to note that the protest in the Armenian Parliament was made by the Socialist Revolutionaries. This is the state of things with which Col. Hershell is endeavoring to cope. <i>J. K. K...</i> <i>Oct. 24/19</i> <i>W. K.</i>

Belge No. 12 — Document No. 12

Ermenilerin Kafkaslarda Müslüman Tatarlara karşı giriştikleri kırım hareketleriyle ilgili olarak Dışişleri Bakanlığında yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on Armenian atrocities against the Mussulman Tartars in the Caucasus.

BELGE No. 13 / DOCUMENT No. 13

1919.
Y Jhis
Nov. 2.

CAUCASUS
No. 157887

157887
DEC 3 1919
Received by J. 512.

Mr. Wardrop
to be

(Subject)
Situation in Transcaucasia

Last Paper.
157883

4 copies of (1) news of Kero Mussulman National Council (2) article from "Znamya Kavkazi" entitled "Dashnaktyakano" (3) Report on Mussulmans in Armenia (4) article on British Policy Received from Agabaijan Rep' in Y Jhis

(Print)

(Minutes.)
The Kero Mussulman National Council give H.W. Brooks Dec 4.
A very long, & probably exaggerated, account of Armenian massacres of Mussulman population in five Kero provinces, only partially supported by the Delegation of the Azerbaijan Ministry of Relief. It is all dealing with old events - April to September last.

(How disposed of.)

The Armenian press article attacks British policy & complains that the Armenians are being handed over to the Turks & Azerbaijanis.
The Pot calley the Kettle black. These papers point out that the Armenians when they are in strength continue, under the auspices of the Dashnaks, to massacre Proletarians and dress a pitiful picture of the Moslems in Armenia. The Abraham Gulbandanian mentioned on page 2 of the article entitled "The Dashnakization Party at work" is a Dashnak & was President of the Baku Armenian National Council when they formed the Bolsheviks in March 1918

(Index)
58

Next Paper.

S. R. Sonyel

BELGE No. 13A / DOCUMENT No. 13A

and massacred the Tartars in Baku.
Subsequently he was responsible for most of
the friction that took place between the
British & Armenian refugees at Erzerum.
The article entitled "British Policy etc" gives the
sentiments of this type of Daehue & might
have been written by Guilhandanian.

R. Mc Donnell

There is nothing in all this, and I don't
think it is worth sending as this;

n. D. Mason
12/12

E. P.
13.12.

Belge No. 13 ve 13A — Documents Nos. 13 and 13A

Ermenilerin Kars İlinde girişikleri kırım hareketleriyle ilgili olarak Hariciyede
yapılan yorumlar.

Foreign Office comments on Armenian excesses in the Kars Province.

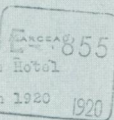

RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE

*Délégation
à la Conférence de la Paix.*

27, AVENUE

Royal Palace
Paris, 6^e
London 1st March 1920

To H.M. Under-Secretary
for Foreign Affairs

47

Downing Street.

Sir,

On January 31st a note was published in the "Times" based on an alleged communication from Baku to the effect that Armenians of Zanguezour had made an encroachment in the province of Karabagh, killing a number of tartars and destroying several villages.

I immediately telegraphed to my Government asking that an enquiry be made into the facts alleged, and have just received a reply through the French Ministry of Foreign Affairs, stating that the report published in the "Times" is quite groundless. I beg to enclose a copy of the telegram from our representative and remain, Sir,

Your obedient servant,

A. Aharonian

President of the Delegation
of the ARMENIAN REPUBLIC.

S. R. Sonyel

BELGE No. 14A / DOCUMENT No. 14A

Registry No. B355/134/58

(67126) W. 2005/12 Ep. 103 10000 1-29 W.D. & L.

152

A
Monsieur Anaronian,
Royal Palace Hotel,
High Street,
Kensington, W.8.

OSKREPEI

F.O.

43

13 March 1920.

Sir,

I am directed etc. to acknowledge the receipt of your communication of March 1st regarding the reported massacre of Mohametan Tartars and destruction of several villages by Armenian armed bands

2. Lord Curzon regrets to have to state that both past and quite recent information received from reliable Allied sources in the Caucasus confirms the truth of the reports that the Armenians have been the aggressors in these outrages.

3. His Lordship fully realises the difficulty of definitely establishing responsibility in these matters, but he desires to impress upon you, and upon all well wishers of the new Armenian Republic the incalculable harm done to the cause of your country by the activities of Armenian agitators who are usually to be found in districts where the Armenians have a preponderance of armed force and among adherents of the party "Dash-naktsutium".

4. This is all the more deplorable at a moment when recognition has lately been accorded to the Armenian Republic and its frontiers are under consideration.

5. Too much stress cannot be laid upon the necessity for a policy of peace and reconciliation. This is the policy which H.M.G. is endeavouring/

Sir J. Tilley to see.

*This is a fair draft
Jals*

BELGE No. 14B / DOCUMENT No. 14B

endeavouring to impress also upon the people of Azerbaijan, and it is doubly unfortunate that they should be hampered by one of the very States whom they wish to befriend.

6. These activities of those Armenians who seem to be bent only on revenge for the past, are alienating public opinion in Europe by giving practical demonstration of the inability of the Armenian leaders to control their unfortunate people or to direct them in a policy of peace and reconstruction.

Belge No. 14, 14A ve 14B — Documents Nos. 14, 14A and 14B

Kafkasya'daki Müslümanlara karşı girişilen taşkınlıkları Ermenilerin yalanlaması ve bütün sorumluluğu Ermenilere yükleyen İngiliz Hariciyesinde hazırlanmış bir mektubun müsveddesi.

Armenian denial of excesses against the Mussulmans of the Caucasus, and a Foreign Office draft letter putting most of the blame on the Armenians.

S. R. Sonyel

BELGE NO: 15 / DOCUMENT NO: 15

498/15 (M.I.2).

War Office, 159228
Whitehall

S.W.
SEP 17 1918
18th September 1918.

The Director of Military Intelligence presents his compliments to the Under Secretary of State for Foreign Affairs and, with reference to his request, in his letter No. 152336/W.44 of the 3rd September, for information as to the present military position in Armenia and the Caucasus, begs to furnish the attached memorandum.

Major-General W. Thwaites begs to inform Lord Hardinge of Penshurst that although in face of facts it is useless to pretend that the Armenians are satisfactory allies or deserving of all the sympathy to which they lay claim, this does not affect the assistance extended to them by British military commanders wherever practicable. Several thousand Armenians have been rescued by British troops on the Euphrates, in Kurdistan and in Palestine, while now a small detachment of British troops is fighting in the Armenian cause at Baku against

W.T.

Belge No. 15, 15A ve 15B — Documents Nos. 15, 15A and 15B

Ermenilerin tatmin edici müttefikler olmadıklarını ileri süren Askerî İntelicens Departmanı Şefinin ilgili yazısı ve onun bu görüşünü doğrulayan iki basın kupürü.

Letter from the Director of Military Intelligence to the Foreign Office on the unreliability of Armenians as satisfactory allies and two newspaper cuttings confirming this statement.

844

154

21918
THE TIMES, FRIDAY,

BRITISH LEAVE BAKU.

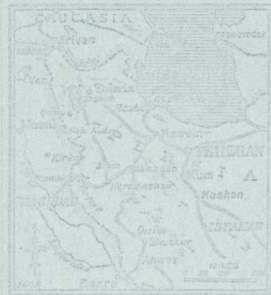
DEFECTION OF THE ARMENIANS.

HEAVY FIGHTING WITH TURKS.

The British force sent from Persia across the Caspian Sea to Baku has been withdrawn, owing to the defection of the local Armenian population, at whose urgent request it was sent. During the period of five or six weeks that it has been at Baku it has seen a good deal of heavy fighting, the Turks having made determined attempts to take the town. Owing to the feebleness of the local support its position became a perilous one, and the news that it has been able to effect its retreat has removed a feeling of considerable anxiety which prevailed among those who were aware of the circumstances.

The history of the expedition begins with the overthrow of the Bolsheviks at Baku on the night of July 23. A new Government was set up, and sent a request for British aid, asking for the dispatch of staff officers, instructors, and troops immediately. This aid was dispatched across the Caspian from Enzeli, whence the Baku Government had sent transports for their embarkation. In the nature of things, however, it could only be a small force. General Moschetti's long line of communication, extending from the Caspian across Persia into the Mesopotamian plain and down the Tigris to Teheran, was over 1,000 miles in length, and the force that he was able to send to Baku was only intended to provide a sufficient force for the defence. The land troops at Baku numbered about 7,500 Armenians and 3,000 Russians. However, there was always a danger arising from the fact that the shipping on the Caspian was not under our control, and Baku is 200 miles from Enzeli. Loyal co-operation by the Russians controlling the shipping was necessary, and it appears at first to have been withheld by the newly formed Central Caspian Government, who appeared to think that no further effect was required after the arrival of the small British detachment.

The Armenian troops also very soon proved unreliable for an August. If they failed to fight and dispersed to their homes, causing the failure of a local attack organised against a Turkish enveloping movement north of Baku.

On August 26 a determined Turkish attack was beaten off by men of the North Staffords and Worcesters, who had, however, to give ground though fighting gallantly, and a second attack on another sector was also repulsed.

ARMENIANS SALEM BY HAZARD.
By the end of August it was realized that the cooperation of the local Government and force would not be sufficiently effective to justify the retention of our small detachments at Baku in the face of the numbers which the enemy would be able to collect with his superior communications, and on September 1 definite orders were issued for the evacuation of the British troops. But on the same day the Turks again attacked, and our Allies again failed to cooperate, with the result that the Royal Warwickshire Regiment had to cover the Armenian and Russian retirement, and it is feared that they lost heavily.

On September 2 the Russian General Bitchankoff occupied Petropoli, on the shores of the Caspian, 200 miles to the north, and promised to send reinforcements to Baku. Ships were sent from Baku to bring them. The first small detachment of Bitchankoff's troops actually arrived at Baku on September 8. The comparative inactivity of the enemy and the promise of reinforcements, while temporarily giving us breathing space, seemed to improve the moral of our Allies, strengthening their wish to hold on to Baku, and induced the fleet, which was still in Persian waters, to make preparations for a British evacuation. In the mean while the Armenians were negotiating to hand over the town to the enemy, which caused the fleet to train their guns on the Armenian quarters.

On September 14 the Turks made a determined attack in force, and after a fight lasting 16 hours, the result of which was borne by the British, our troops evacuated Baku. The Russians, who had by now become disgusted with the dilatory and unreliable behaviour of the Armenians, were on September 19 commencing depositing the Government and assuming control of affairs in conjunction with the British. As General Dunsterville reports that he had evacuated his force, they presumably placed the necessary shipping at his disposal when they realized that further resistance was profitless.

The Turks have recently advanced 100 miles from Baku as far as Jambaid, and our detachment which was watching them on this road has retired.

PRESIDENT WILSON TO

and will

BAKU EVACUATED. ARMENIAN TREACHERY TO BRITISH.

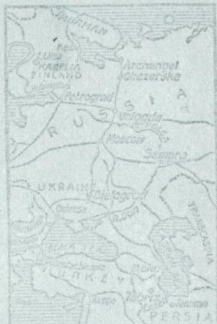
General Dunsterville, who commands the first British force which was sent on July 26 upon a mission of extraordinary difficulty and danger to aid the pro-ally Russians at Baku, the great oil port on the Caspian, has been compelled to evacuate that city.

On July 25 the people of Baku rose against the Bolsheviks and asked for British aid, which was immediately sent from Baku, a port on the Caspian that General Dunsterville had reached from Baghdad after an arduous march through the wild mountain country of Western Persia.

The difficulties were great. The Armenian force in Baku ran away whenever the Turks attacked, and the Russian fleet on the Caspian gave only intermittent support. On August 17, when the Turks attacked the Armenians, refused to fight. The Turks were beaten off by the gallantry of the British troops, and on August 26 a second Turkish attack was beaten off by the North Stafford and Worcesters.

Order in each of these matters it was decided at the end of August to withdraw our troops, but just as orders to do so had been issued the Turks attacked on September 1. The Armenians failed us again, and the Russians had to move their rail-troops and it is feared that in doing so they lost heavily.

A small force of pro-ally Russians sent by the Russian General Mandrakoff arrived on September 9, but a few days later it was found that the Armenians were trea-

In Russian Finland, near Krona, an enemy force has been routed. At Baku the little British force has withdrawn.

dition with the Turks to betray the town and the plan of the Caspian fleet had to be trained on the Armenian quarter. On September 13 the Turks made a determined assault in force, and after a fierce struggle of 16 hours our troops evacuated the place.

BRITISH IN TRANSCAUCASIA.

Other Turks have advanced to a point 200 miles south of Tiflis in Western Persia, but we suspect this is Transcaucasia, the territory north-west of Afghanistan, British troops, whose presence there has not been disclosed, have stopped the advance of the Bolsheviks.

In Eastern Europe, Russian Cossack troops have captured with their own hands, and have burned them the Bolsheviks from Baku and the Volga. The Cossacks are busy in ammunition, and so that the loss of Baku seems to have been due.

A considerable German force is also reported to be concentrating near Kharkov, in Eastern Russia, probably intending to cut off General Akhmedoff, who commands a small British force in the Don Valley and to bring to his assistance with the Cossacks. This force is about 10,000 men, but the fighting value of the former is falling.

BRITISH BETRAYED AT BAKU.

ARMENIAN TREACHERY WITH THE TURKS.

General Dunsterville's small British force which made a dramatic 100-mile march from Baghdad to Baku, in order to help the Armenians to save the famous oil centre, has been compelled to withdraw.

The British force was sent to Baku in answer to an urgent request from the Armenians, who had overthrown the local Bolshevik Government. Forces raised locally included about 7,500 Armenians and 3,600 Russians. At the first test, on August 17, the Armenians proved martially in action. They refused to attack the Turks, and dropped to their knees.

On August 26 a determined Turkish attack was beaten off by men of the North Stafford and Worcesters, who had, however, to give ground though fighting gallantly, and a second attack on another sector was also repulsed. It was realized that the co-operation of the local Government and forces would not be sufficiently effective to justify the retention of our small detachment, and on September 1 definite orders were issued for the evacuation of the British troops.

NO AID.

On the same day the Turks again attacked, and our allies again failed to cooperate. The Royal Warwickshire Regiment had to cover the Armenian and Russian retreats, and it is feared that they lost heavily.

A small Russian detachment from Potrebak arrived at Baku by sea on September 9. This raised the moral of the inhabitants, and the Russians in charge of the Caspian fleet refused permission for the British evacuation. It was discovered, however, that the Armenians were negotiating to hand over the town to the enemy, which caused the fleet to train their guns on the Armenian quarter.

On September 13 the Turks made a determined assault in force, and after a fight lasting sixteen hours, the town of which was held by the British, our troops evacuated Baku.

The Russians, who had by now become disgusted with the dilatory and unreliable behaviour of the Armenians, sent on September 15, contemplating depositing the Government and assuming control of affairs in constant aid with the British. As General Dunsterville reports that he has evacuated his force, they presumably placed the necessary shipping at his disposal when they realized that further resistance was pointless.

141
 18
 18

Lord Hardinge.

E. 12174

OCT 4 1920

Cot. Marshall, the American whom
 the Supreme Council sent to Armenia
 last year as High Commissioner
 in charge of Armenian Relief work,
 called today to pay his respects
 to the F.O. on the termination of
 his mission.

He did not ask to be received by
 the S. of S. or myself so I did
 not raise the question. He was
 very interesting about Armenia
 + the Armenians, present + future,
 + gave for the worst description

of both I have ever heard. The
Country is a desert & the people
nothing but professional beggars.
Rich Armenians outside the Erivan
Republic will not contribute a penny
to the relief of their starving com-
patriots & the well-to-dos in Erivan
will pass by dying refugees chil-
dren in the streets & refuse partly
to work in hospitals for the re-
fugees. The paid hospital nurses
will steal & sell the hospital
ware. They are thieves & liars, ut-
terly debased, incapable of helping
themselves, & unwilling to help one
another, & entirely lacking in
gratitude. Patriotic feeling does
not exist. There is no adminis-
trative

3E1

68

142

19

administrative or political capacity
in the country, no money & no
resources to develop. Foreign Ar-
menians who have amassed fortunes
by Jewish methods will neither
contribute nor return to the nation-
al home.

I wish Col. Washell could meet
& talk to Mr. Anousin Williams.
The former, of course, emphasized
the fact that in speaking
frankly to me he was speaking
unofficially.

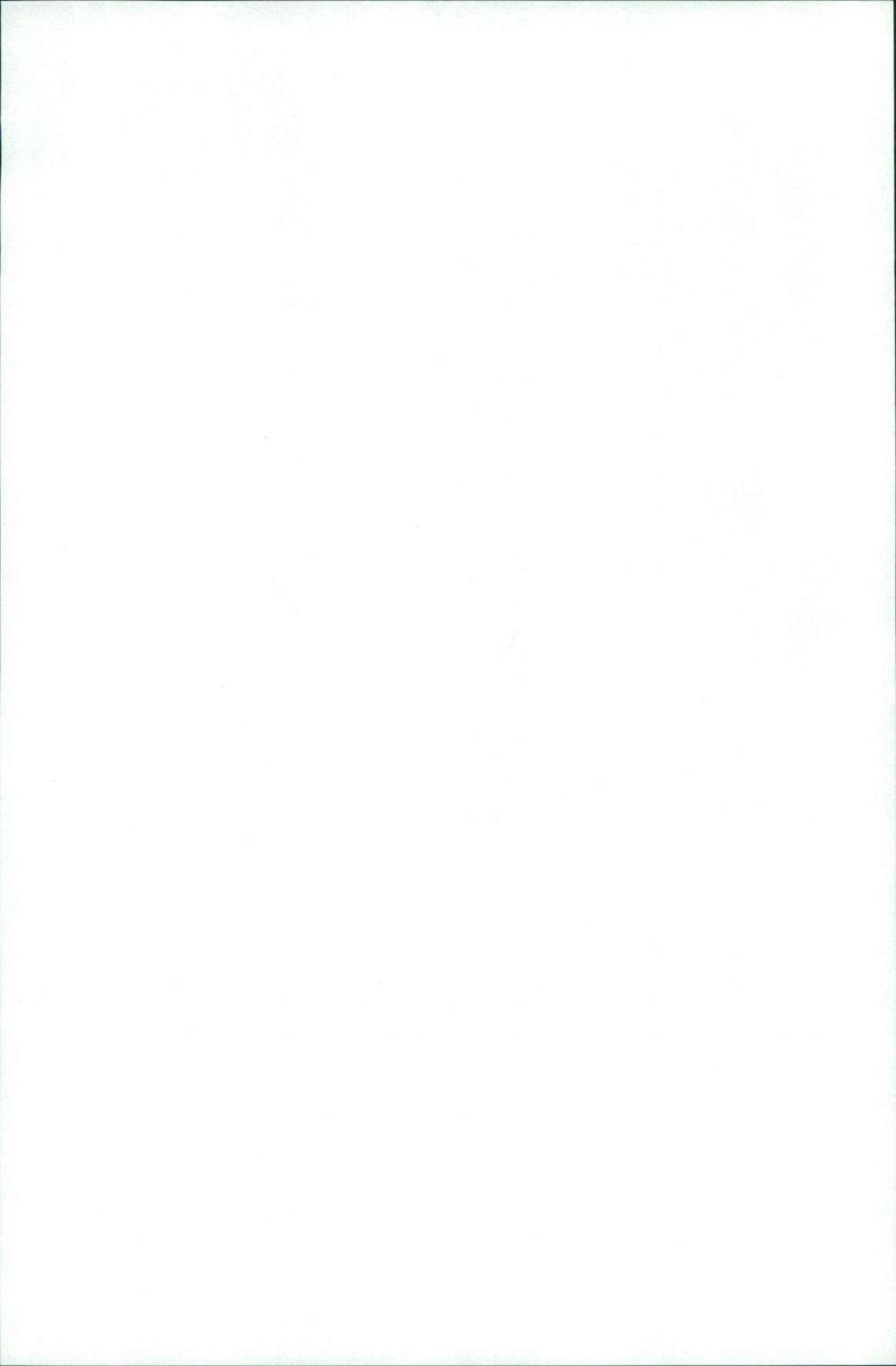
Knowing the Armenian character I am
not in the least surprised by the account.

CG
12/20/20

Belge No. 16, 16A ve 16B — Documents Nos. 16, 16A and 16B

D. G. Osborne'nun, Ermeni halkı hakkında Albay Haskell'e yaptığı konuşma
konusunda kaleme aldığı rapor.

D. G. Osborne's minute on his conversation with Colonel Haskell about the
Armenian people.

kabiliyet ve isteğe sahip olmadıklarını ve minnettarlıktan arı bulduklarını” ileri sürdü⁶⁴. (Bak: Belge No. 16, 16A ve 16B).

Bu kadar kötü meziyetlerine rağmen Ermeni halkı, dışarıdan tahrik edilmediğinde, yüzyıllar boyunca Türk halkıyla birlikte beraber yaşayabildi⁶⁵. Kan dökmekten hoşlanan, memleket dışındaki bazı tedhişçi, menfaat düşkünü, maceraperest Ermeni liderleri, bu hakkı kendi entrikalarında kullanmaya karar vermeden önce Ermeniler, Osmanlı toplumunun en iyi meyvalarından faydalanıyordu. Fakat bu liderler, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak emelinde olan İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası gibi büyük devletlerin, gizli maksat ve çıkarları için Ermeni halkını kullanmalarına müsaade ettiler. Dolayısıyla, Ermeni felâketinden bütün Türk ulusunu sorumlu tutmak ve asıl suçlu olan bu devletlerle bazı Ermeni liderlerinin sorumsuz davranışlarını görmemezlikten gelmek, adaletin tahrifinden başka birşey değildir.

Not: Bu yazıdaki belgelerin foto-kopileri, Londra’daki İngiliz Arşivi Genel Müdürünün müsaadeleriyle yayınlanmıştır.

⁶⁴ PRO., FO. 371/4161/E 173267, Gizli İntelicens Raporu No. 47, 18.12.1920 ve FO. 371/4960/E 12174, Haskell’in Osborne’la yaptığı konuşma, 29.9.1920; aynı konuşmayla ilgili olarak Lord Hardinge şu yorumda bulundu: “Ermenilerin karakterini bildiğim için bu tarifden hiç hayret duymuyorum”.

⁶⁵ PRO., FO. 371/5108/E 4203, Harbord Raporu, op. cit., s. 10; Sadi Koçaş, op. cit., s. 61.

